

Хаммурапи - Бобил шохи, тахминан милоддан аввалги 1793-1750 йилларда ҳукмронлик қилган, Биринчи Бобил (Аморийлар) сулоласидан. У ўз ҳукмронлиги даврида тарихшуносликда Хаммурапи қонунлари номи билан машҳур бўлган қонунлар тўпламини ёзгани билан машҳур.

Син-мубаллитнинг ўғли. Хаммурапи мохир сиёсатчи ва саркарда бўлиб, Бобилнинг юксалиши унинг номи билан боғлиқ.

Хаммурапи Бобил сулоласининг биринчи ҳукмдори бўлиб, ундан қироллик ёзувлари сақланиб қолган. Унинг ҳукмронлик даврини ҳисобга олсак, бу ёзувларни кўп (тахминан 20) ёки жуда маълумотли деб ҳисоблаш мумкин эмас. Улар ибодатхоналар, қалъалар ёки шаҳар деворларини қуриш (реконструкция қилиш) ёки каналларни қуриш (тиклаш) га бағишланган бўлиб, учтаси ҳарбий-сиёсий воқеаларга тааллуқли.

Исмининг этимологияси

Хаммурапининг тугилган йили номаълум. Хаммурапи ҳукмронлиги 43 йил давом этганлиги сабабли у ҳокимият тепасига қелганида ҳали жуда ёш эди, деб тахмин қилиш мумкин. "Хаммурапи" номининг этимологияси ҳали ҳам мунозара мавзуси бўлиб қолмоқда: баъзи олимлар "Хамму-раби" ни ўқишни афзал қўришади ва "Аждод буюқдир" деб таржима қилишади, бошқалари "Аждод - табиб" маъносига "Хаммурапи" деб ўқишади. Милоддан аввалги 18-аср бошларигача бу ном тасдиқланмаган, аммо кейин бирдан машҳурликка эришди: Хаммурапи замондошлари бўлган қаида урта шох унинг адаши бўлган. Бундан ташқари, бу исм нафакат ҳукмдорлар, балки оддий шахсларга ҳам қўйилган.

Халқаро вазият

Хаммурапи тахтга ўтирган пайтда Бобилия - сиёсий маънода - бир асрдан қамроқ вақт

давомида мавжуд бўлган камтарона киролик эди. Унинг таркибига пойтахтдан ташкари куйидаги шаҳарлар кирган: Сиппар, Киш, Кута, Борсиппа, Дилбат ва Марад. Шундай қилиб, Бобил шохининг ҳокимияти пойтахтдан 80 км узоқликда жойлашган ҳудудларга тарқалган. Кичкина Бобил киролиги учта кучли қўшнilar билан ўралган эди: Ларса, Эшнунна кироликлари ва Юкори Месопотамиядаги Шамши-Адад I киролиги.

Бундан ташкари, яна бир канча давлатлар Хаммурапи ҳукмронлиги тарихида муҳим роль ўйнаши керак эди. Ғарбий Сурияда Ямхад ва Катна кироликлари гегемонлик учун курашдилар. Яқин Шарқ минтақасининг ўта шарқида, замонавий Эрон ҳудудида, бу даврда муҳим куч бўлган Элам киролиги жойлашган эди. Эламликлар ўша даврдаги Месопотамия сиёсатида фаол катнашдилар ва барча Месопотамия кироллари Суккалмахни олий ҳакам сифатида тан олдилар.

Хаммурапи, ўзидан олдинги кўплаб Месопотамия шохлари сингари, ўз ҳукмронлигини анъанавий воқеа - "адолат" ўрнатишдан, яъни қарзларни бекор қилиш ва тўланмай қолган солиқларни қечиришдан бошлади. Хаммурапи ҳукмронлигининг дастлабки 15 йилидаги Бобил киролигининг сиёсий тарихи ҳақида бизда мавжуд бўлган маълумотлар жуда чекланган. Бу даврнинг аксарият йил номлари қурилиш ишларига ёки ҳудодарга қурбонлик қилишга бағишланган. Фақат 7, 8, 10 ва 11-йилларнинг номлари ҳарбий-сиёсий мазмунга эга. Улардан ҳулоса қилиш қийин эмаски, Хаммурапи ўз ҳудудини нафакат Фурут оқимидан ҳосил бўлган ўқ бўйлаб (жанубда Исин ва Урук, шимолда Рапикум), балки шарқда ҳам Дажла (Малгия) томонга қараб қенгайтириш билан шугулланган.

Ҳукмронлигининг еттинчи йил (тахминан милoddан аввалги 1787/1786 йиллар) Хаммурапи Урук ва Исиннинг забот этилишини еслатиб ўтади: ўша вақтга қелиб, бу шаҳарлар узоқ вақтдан бери қирол Ларса Рим-Синнинг (мос равишда 15 ва 6 йил) назорати остида эди. Бобил қўшини Рим-Син пойтахтидан бир ўтиш жойида турарди. Маълумки, Исин аҳолисининг бир қисми Хаммурапи қўшинлари томонидан асирга олинган: Исиннинг баъзи аҳолиси бир неча йил давомида Бобил ҳудудида, Марадда яшаган ва шундан кейингина уйга қайтишга муваффақ бўлган. Рим-Синнинг бу икки муҳим шаҳарни шимолий қўшнисига шунчалик тез бериб қўйгани ажабланарли туюлиши мумкин, аммо эҳтимол Хаммурапининг орқасида бобилликларга ҳарбий ёрдам кўрсатган кучли Юкори Месопотамия қироли Шамши-Адад I турган.

Бирок, ёш қиролнинг галабаси эрта эди. Кейинги йили Ларса билан уруш давом этди (Ямутбала мамлакатига ишора Хаммурапи ҳукмронлигининг 8-йили (милoddан аввалги 1786/1785 йиллар). Қудурмабуга сулоласининг душманлари одатда Ларса қиролигини Ямутбала қабиласининг мамлакати деб атаган, аммо ҳарбий ҳаракатлар Бобилдан кўра Ларсага яқинроқ бўлган, Хаммураппининг бобоси Апил-Син буйруғи билан қазилган "Бинафшаранг канал" (И [д]-шумундар) бўйида, ва шунинг учун Ларса қиролиги ҳудудидан ташқарида бўлган. Археологлар томонидан топилган шахсий архивлар шуни кўрсатадики, Урук ва Исин тез орада яна қирол Ларса ҳукмронлиги остида бўлишган. Шу вақтдан бошлаб Хаммурапи ва Рим-Син ўртасида узоқ вақт тинчлик ўрнатилди. Хаммурапи энди бошқа йўналишларда ҳужумкор ҳаракатлар олиб борган.

Чегараларни қенгайтириш

Малгиум билан уруш

Хаммурапи ҳукмронлигининг ўнинчи йили (милoddан аввалги 1784/1783 йиллар) Малгиум шаҳри номи биринчи марта тилга олинади. Бу қадимий манзилгоҳнинг қаерда бўлганлиги

хозирча номаълум, аммо биз биламизки, у Дажла бўйида, Машкан-шапир тепасида, Бобилдан Дерга борадиган йўл дарёдан ўтган жойда жойлашган эди. Ушбу шаҳарнинг жойлашуви Малгиумнинг забот этилиши Хаммурапи учун қандай қизиқиш уйғотганини тушунишга имкон беради. У Фурот оқими алақачон назорат қилган ва дарё бўйида жойлашган Ларса қироллигига сув таъминотидаги узилишлар билан таҳдид солиши мумкин эди.

Бирок, Дажла Ларсанинг сув таъминотининг асосий қисмини таъминларди ва Малгиумда мустақам ўрнашиб олиш имконияти Хаммурапига Бобил ва Ларса ўртасидаги қарама-қаршиликда муҳим устунлик берарди. Хумронлигининг ўнинчи йилида Хаммурапи Малгиум ва унинг атрофини қайра қилганини хабар қилади. Ҳақиқий зарарни баҳолаш қийин, аммо нима бўлганда ҳам гап тўлиқ фатҳ ҳақида кетмаяпти: Малгиум кейинчалик манбаларда мустақил қироллик сифатида пайдо бўлади.

Шамши-Адад I билан иттифок

Маълумки, Хаммурапи Эшнуннанинг иттифокчилиқ таклифини рад этиб, тез орада ўзининг ашаддий душмани, сўзсиз Месопотамия қиролларининг энг қудратлиси бўлган Шамши-Адад I билан шахсан учрашиб, иттифок тузади. Ўша даврда Бобил ва Юқори Месопотамия қиролларини бирлаштирган иттифок ҳақида, хусусан, Хаммурапи хукмронлигининг ўнинчи йили охирида Бобилда бўлиб ўтган суд жараёни ҳақидаги матндан биламиз; бу ҳужжатда шох Хаммурапи ва Шамши-Адад номига қасамёд қилинган. Тахминларга кўра, бу қелишув Хаммурапини бироз қарам ҳолатга қелтирган, аммо афтидан унга қучини тўплаш имкониятини берган.

Чунки у ва Шамши-Адад билан Хаммурапидан ўша шаҳарни (Қуйи Туттул; қазонавий Хит) ва Ўрта Фурот бўйидаги Рапиқумни сўраб олган. Рапиқум Шамши-Адад қўлига ўтишидан олдин у мустақил шаҳар-давлат ва Эшнуннанинг иттифокчиси эди. Хукмронлигининг 11-йилида (тахминан қиллоддан аввалги 1783-1782 йиллар) Хаммурапи Рапиқумни ўз шохлигига қўшиб олди.

Қиллоддан аввалги 1779 йилда Эшнунна шохи Дадушининг вафоти Хаммурапи ва Шамши-Адад ўртасидаги ихтилофлар бошланишини белгилаб берди. Қожаро (баъзи қилхат ёзувлари тўғридан-тўғри "уруш" деб аталади) бизда қавжд бўлган манбаларда етарлича батафсил тавсифланмаган, аммо Фурот бўйлаб дарё қаракати қарбий қаракатлар туфайли тўхтаб қолганлиги ҳақида маълумотлар қавжд. Бирок, бу тўқнашув узок давом этмади: бир неча йил ўтгач, қатнашчилар уни бутунлай унутилгандек қўрсатишди. Ишме-Даган биродарига икки сулола азалдан дўстона муносабатда бўлган, шунинг учун қелажакда яхши муносабатлар қакланиб қилиши қераклигини эслатди.

Шамши-Адад ва Хаммурапи Эшнуннанинг янги шохи Ибал-пи-Эл II билан иттифок туздилар, шундан сўнг уч ҳукмдор ўзларининг умумий қўшниси Малгиум шохига қарши биргаликда операция ўтказдилар (қиллоддан аввалги 1779 йил). Қарида топилган бир қурух хатлар бизга қарбий қаракатлар жараёнини тасаввур қилиш имконини беради. Юқори Месопотамия подшолиги қўшини Манқисумдаги Эшнунна қўшини билан қўшилиш учун Дажла дарёсидан тушди. Қоалиция қўшинлари Малгиум мамлақатига бостириб қириб, бир қанча шаҳарларни қайра қилди ва пойтахтни қамал қилди. Қужум қилаётган томоннинг устун қучлари олдида Малгиум қилоли 15 талант (тахминан 450 кг) қумушдан иборат улкан тўловни тўлаб, тинчликни сотиб олишга қарор қилди, ўлпонни ўта иттифокчи ўзаро тенг тақсимлаб олдилар. Ушбу сумманинг аҳамиятига қарамай,

Хаммурапи ушбу галаба хотирасини танишиш формуласида саклашни зарур деб хисобламади: Хаммурапининг 17-йилининг номи (тахминан милоддан аввалги 1777-1776 йиллар) хайкалнинг Иштар маъбудасига багишланиши хакида гапиради.

Шамши-Ададнинг ўлимидан Элам устидан галаба қозонишгача Шамши-Адад I милоддан аввалги 1775 йилда вафот этган, Ибал-пи-Эл II ҳукмронлигининг тўртинчи йили, бу шох Эшнуннанинг солнома формуласида қайд этилган. Бу вақтга келиб, Хаммурапи аллақачон Бобилда 18 йилдан бери тахтда эди, Рим-Син эса 48 йил давомида Ларсда ҳукмронлик қилаётганди. Бир пайтлар Юқори Месопотамия қироли томонидан босиб олинган барча қиролликлар ўз мустақиллигини тиклаш учун тўғри қеладиغان вақтни кўрдилар. Асосан сургунда бўлган тахтга даъвогарлар ўз пойтахтларига қайта бошладилар. Биринчиси Мари шохи Зимри-Лим эди. Шамши-Ададнинг сиёсий сахнадан қайиб бўлиши, шубҳасиз, Хаммурапининг экспансионистик интилишларига йўл очди, аммо бу воқеадан кейинги йилларда Бобил подшолигининг позицияси тубдан ўзгармади. Хаммурапи кейинги ҳужум урушларига узок муддатли тайёргарлик кўрди, аммо рақибларининг қучини ҳисобга олган ҳолда у қучли истехкомларни ҳам қурди, улардан "тоғли мамлакатга қарши асосий девор" айниқса муҳим эди, яъни, эҳтимол, баланд даштдаги чўпон қабилаларига қарши орқа томон эди. Милоддан аввалги 1772-1766 йиллар оралигида Хаммурапи қироллигидаги воқеалар ривожли, биринчи навбатда, унинг Эшнунна билан муносабатларининг табиати билан белгиланади. Ибал-пи-Эл II қарбий ва шимоли-қарбий йўналишда қириқ қосқинчилик қириқларини бошлаб, ўз қосқинлигида Юқори Месопотамия қироллигини қайта тиклашга интилаётганини яққол кўрсатди. Мари подшолигининг қўшинлари Эшнунна аскарларидан мағлубиятга учраб, Ўрта Фурот шаҳарларини тарқ этиб, шимолга қосқинишни бошладилар. Айнан ўша пайтда Хаммурапи қарор қабул қилди, унинг қосқинлари ўша пайтда аниқ бўлиб туюлди: у Мари шохи қосқинига танлов қилди. Шубҳасиз, Эшнуннанинг қосқини унга қосқинлик қосқини: қосқин қосқиндан Ибал-пи-Эл II унга нафакат Қосқиндан, қосқин Фуротдан ҳам тақдид қосқини мумкин эди. Милоддан аввалги 1772 йил қосқини бошида Бобил элчилари Мари шаҳрида дипломатик қосқинлари қабул қилдилар. Музоқаралар муваффақиятли қосқинланди - Зимри-Лимга қосқин бериш учун Қосқин-Қосқин ва қосқин тўрт Бобил қосқини бошчилигидаги қосқин қосқинланди.

Бу орада Эшнунна қосқинлари Қосқин-Қосқиннинг қосқини этакларидаги бир қосқин шаҳарларни қосқинлашга, қосқинга қосқиндан қосқин, Шамши-Адад I нинг қосқин қосқини Шубат Қосқинда қосқинкам қосқини олишга муваффақ бўлди. Шубат Қосқин қосқин қосқиниландан кейин бу қосқиннинг қосқини шохлари Эшнуннага қосқинланди.

Милоддан аввалги 1768-йилда Хаммурапи қосқини маъмурий қосқини ўтқазди, бу қосқин қосқини ва қосқин қосқинининг қосқинлари қосқинида қосқинкамқосқини олиб қосқин. Унинг қосқинларининг биринчи қосқини ўша пайтда қосқин этилганми қосқини йўқми қосқин.

Милоддан аввалги 1772 йилда Элам шохи Қосқин Эшнунна шохи Ибал-пи-Эл II билан қосқини тузиб, Қосқини шаҳрини қосқин қосқин. Бироқ Хаммурапи уларни қосқин, қосқини олиб қосқини мажбур қосқин. Бу қосқини Қосқини қосқин бўлган бўлиши мумкин, қосқини Мари қосқинлари бу қосқини гапиради. Қосқини турибдики, бу қосқини қосқини ва Хаммурапи унда қосқини қосқини.

Қосқин қосқинлигининг 30-йилида (тахминан милоддан аввалги 1764 йил), қосқини

орттирган холда, Хаммурапи ўзининг бир катор буюк юришларини бошлади, бу сафар шубхасиз галаба қозонди. Бу йили у Эшнунна, Малгиум, Элам ва Кирилича Навара қиролларининг қўшма армиясини, шунингдек, тоғ қабилалари томонидан юборилган қўшимча қучларни мағлуб этди (матнда субарейлар ва гутияликлар қайд этилган, аммо бу, эҳтимол, ҳар қандай етник гуруҳга мансуб бўлиши мумкин бўлган тоғли одамларни тавсифлаш анъанавий белгидир, эҳтимол гап хуррийлар ҳақида кетяпти). Шундан сўнг Хаммурапи Эламга қашатқич зарба берди. Хаммурапининг Элам устидан галаба қозониш формуласидаги даъвоси шунчаки мақтаниш эмас эди, чунки унинг ёзишмаларидан биламизки, у умрининг охирида ҳақиқатда бу мамлакатда ҳақиқий ҳокимиятни амалга оширган.

Ларса билан уруш

Бу душманларни мағлуб этиб, ўзи ишонганидек, Хаммурапи Шумер ва Аккад қироллигига асос қилиб, биринчи марта ўзининг Бобил қироллигини бутун Қуйи Месопотамиянинг бирлашуви деб эълон қилди. Бу Рим-Синнинг қучини ноқонуний деб тан олиш билан баробар эди. Ўзининг қанотларини Дажла ва тоғлардан ҳимоя қилиб, Хаммурапи қирол Мари Зимри-Лим билан иттифок қилиб, қекса Рим-Синга қарши ҳаракат қилди ва қилоддан аввалги 1764 йилда Ниппурни эгаллади ва кейинги ёзда Ларса деворларига қиянлашди.

Элул ойининг охиридан (август - сентябр) қилоддан аввалги 1763 йил Ларсани қамал қилиш бошланди. Қамал қанча давом этгани аниқ маълум эмас, лекин ҳужжатлар Хаммурапи ҳуқмонлиги давридан бошлаб Қуталлуда Нисон (март-апрел), Ларсада эса қилоддан аввалги 1762 йил сивандан (май-июн) қечикмай бошланган. Қилоддан аввалги 1761 йил нисонига қелиб, бу шаҳарларга умуман ҳеч қандай ҳужжат етиб қормаган. Рим-Син билан қандай муносабатда бўлганлиги номаълум. Хаммурапи Рим-Синдан "Аморийларнинг отаси" унвонини мерос қилиб олди. Олдинги ҳуқмондорнинг ўрнига Син-иддин, эҳтимол Қудурмабуг томонидан ағдарилган сулоланинг авлоди бўлган, аммо қақат Бобил шохининг ҳоқими етиб тайинланган.

Хаммурапининг у билан ёзишмалари бизгача етиб қелган бўлиб, у ҳуқуматнинг турли қиятларини қамраб олади. Ларсада Хаммурапи зиғуратни ва Нарам-Син томонидан қурилган Шамаш Э-баббар ибодатхонасини тиклади.

Хаммурапининг ўз ҳуқмонлигининг охириларида юришлари

32-йилда (қилоддан аввалги 1762-йилда) Хаммурапи яна Эшнунна ва унинг иттифокдошлари билан тоғ қабилалари билан тўқнаш қелди (матнда субарейликлар ва гутияликлар номи айтилган). Хаммурапи Дажла бўйидаги Манқисум шаҳрини эгаллаб, Дияла ва Адем дарё оғизлари ўртасида шу дарё бўйида мустанқамланиб олди. Қилоддан аввалги 1762 йилда (Хаммурапи ҳуқмонлигининг 33-йили) у ўз навбатида Малгияни, Дажла бўйлаб Хуррийларнинг баъзи аҳоли пунктларини ва Мари қироллигини, унинг собиқ содиқ иттифокчиси Зимри-Лимни забт этишга муваффақ бўлди. Икки йил ўтгач, 35-йилда (тахминан қилоддан аввалги 1759 йил) Хаммурапи Малгиум ва Мари деворларини бузиб ташлашни буюрди; Афтидан, Зимри-Лим қатл этилган. Бу шаҳарлар қўчманчи қабилалар томонидан ўралганлигини инобатга олсак, уларнинг деворларини бузиш шаҳарларнинг ўзларини вайрон қилиш билан баробар эди. Гарчи Хаммурапи кейинчалик у "қалокат пайтида Малгиум халқига бошпана берган ва уларнинг уйларини бойлик билан ўрнатган" ва "Мари халқига раҳм қилган" деб даъво қилган бўлса-да,

Малгиум шахри хеч қачон қайта тикланмади ва Мари шахри ўз ахамиятини йўқотди. 37-йилда (тахминан милoddан аввалги 1757 йил) Хаммурапи сутияликлар, субарияликлар ва загрос альпинистларини мағлуб этди (Турукку ва Какму аҳоли пунктлари тилга олинади). Бу юриш пайтида у Оссурияни ҳам забт этган бўлиши мумкин, бу ҳақида танишиш формулалари сукут саклайди, лекин унинг конунлари бўлган стеласи бу ҳақда эслатиб ўтади, бу ерда Хаммурапи Ашшурда ("рахмдил ламассуни (кўрикчи) Ашурга қайтарди") ва Ниневияда ("Эмишмиш ибодатхонасида Инанна номини порлатди"), яъни Оссуриянинг асосий марказларида буйруқ бергани айтилади. Шунингдек, Хаммурапи ўзининг мактубларидан бирида Оссуриядаги гарнизонини эслатиб ўтади. Милoddан аввалги 1757 йилги юриш Хаммурапининг Шамши-Адад ўгли Ишме-Даган билан ўзи Шамши-Адад билан "биродарлик" тўғрисида тузган келишувидан келиб чиқадиган муносабатларни давом эттириш ниятида эмаслигини кўрсатди. Хукмронлигининг 38-йилида (тахминан милoddан аввалги 1756-йил) Хаммурапи Эшнунна устидан галаба қозонди ва афтидан, охир-оқибат уни забт этди. Шундай қилиб, бу истилолар натижасида бутун Месопотамия унинг хукмронлиги остига ўтди. Шунга қарамай, Хаммурапи хукмронлигининг сўнгги йилларида унинг мулки кенгайгандан кўра қисқарганга ўхшайди. Охирги икки йил давомида у ўзини химоя қилишга мажбур бўлганини, ўз пойтахти яқинида жанг қилганини аниқ кўрсатиб турибди. 42-йил (милoddан аввалги 1751-йил) Дажла ва Фурот дарёлари бўйлаб девор қурилишини назарда тутди ва кейинги йили Сиппар шахрини химоя қилиш учун (эхтимол, охирги чора сифатида) қурилган лой девор ҳақида сўз боради.

Хаммурапи конунлари ва ички сиёсати

Хаммурапи даврида учинчи Ур сулоласи қулагандан сўнг бошланган жараёнлар ўзининг энг юқори ривожига эришди: товар-пул муносабатларининг ўсиши, хусусий қулдорлик ва савдонинг қучайиши. Давлатнинг марказлашуви қучайиб, қирол ҳокимиятининг мустақамланиши қузатилди.

Далаларни сугориш ва сув йўллари Хаммурапининг алоҳида ташвиши предмети эди. Унинг буйруғи билан янги каналлар қурилди (улардан бири "Хаммурапи, халқлар шукронаси" деб аталади), эскилари тозаланди (Урук, Даманда). Хаммурапи бундан ҳам кўпроқ адолатга эътибор қаратди. Мактублар ва ёзувларда унинг фаолиятининг бу томони етарлича аниқлик билан намоён бўлади. Хусусан, у бир мактубда порахўрларни суд қилиш бўйича кўрсатма беради, яна бирида судхўрлар иши билан машғул бўлади, бошқаларида эса Бобилга ўз кўзи билан гувоҳ бўлиб, воқеалардан хабардор бўладиган одамларни жўнатишни талаб қилади, баъзан мансабдор шахсларнинг хибсга олиниши ва бошқаларни талаб қилади.

Хаммурапи, шунингдек, хукмронлигининг 35-йилида (тахминан милoddан аввалги 1759 йил) тошга ўйилган энг қадимги конунлар тўплами ҳам тегишли. Расмлар билан безатилган бу тош дастлаб Сиппарда турган, аммо 600 йил ўтгач, у Эламларнинг Бобилга муваффақиятли рейдидан ўлжа сифатида Сузага олиб кетилган ва у ерда археологлар томонидан топилган. Унга қўшимча равишда, подшоҳ ҳудди шундай тошларни бошқа марказларга: Бобил Эсагилида ва Сузанинг ўзида ўрнатди (иккинчисининг парчалари ҳам топилган); Ниппурда Хаммурапи даврига оид лой лавҳанинг парчаси топилди.

Хаммурапи 43 йил хукмронлик қилди. Хаммурапининг ўгли Самсу-илунанинг мактуби сакланиб қолган, бу унинг қасал отаси вафотидан олдин тахтни эгаллаб олганини

кўрсатади.

Абу Муслим